पद्मोपमं शिरः प्रशस्यते। स्थूलं दृढं समं सुश्लिष्टशङ्खसन्ध्यूर्द्ध्वव्यञ्जनमुपचितं वलिनमर्द्धचन्द्राकृतिललाटं बहलौ विपुलसमपीठौ समौ नीचौ वृद्धौ पृष्ठतोऽवनतौ सुश्लिष्टकर्णपुटकौ महाच्छिद्रौ कर्णौ ईषत् प्रलम्बिन्यावसङ्गते समे संहते महत्यौ भ्रुवौ समे समाहितदर्शने व्यक्तभागविभागे बलवती तेजसोपपन्ने स्वाङ्गोपाङ्गे चक्षुषी। ऋज्वी महोच्छ्वासा वंशसम्पन्नेषदवनताग्रा नासिका। महदृजु-सुनिविष्टदन्तमास्यम्। आयामविस्तरोपपन्ना श्लक्ष्णा तन्वी प्रकृतियुक्ता पाटलवर्णा जिह्वा। श्लक्ष्णं युक्तोपचयमुष्णोपपन्नं रक्तं तालु। महानदीनः स्निग्धोऽनुनादी गम्भीरसमुत्थो धीरस्वरः। नातिस्थूलौ नातिकृशौ विस्तारोपपन्नावास्यप्रच्छादनौ रक्तावोष्ठौ। महत्यौ हनुवृत्तौ। नातिमहती ग्रीवा। व्यूढमुपचितमुरो गूढं जत्रु पृष्ठवंशश्च। विप्रकृष्टान्तरौ स्तनौ, असम्पातिनी स्थिरे पार्श्वे, वृत्तपरिपूर्णायतौ बाहू, सक्थिनी अङ्गुलयश्च। महदुपचितं पाणिपादम्। स्थिराश्चताः स्निग्धास्ताम्रास्तुङ्गाः कूर्म्माकाराः करजाः, प्रदक्षिणावर्त्ता सोत्सङ्गा च नाभिः। नाभ्युरस्त्रिभागहीना समासमुपचितमांसा कटी वृत्तौ स्थिरोपचितमांसौ नात्युन्नतौ नात्यवनतौ स्फिचावनुपूर्व्ववृत्तौ उपचययुक्तावुरू। नात्युपचिते नात्यपचिते एणीपदे प्रगूढशिरास्थिसन्धी जङ्घे। नात्युपचितौ नात्यपचितौ गुल्फौ पूर्व्वोपदिष्टगुणौ पादौ कूर्म्माकारौ। प्रकृतियुक्तानि वात-मूत्र-पुरीषगुह्यानि तथा स्वप्नजागरणायासस्मितरुदितस्तनग्रहणानि। यच्च किञ्चिदन्यदपि अनुक्तमस्ति तदपि सर्व्वं प्रकृतिसम्पन्नमिष्टं विपरीतं पुनरनिष्टमिति दीर्घायुर्लक्षणानि"॥*॥

अतोऽनन्तरं कुमारागारविधिमनुव्याख्यास्यामः॥

"वास्तुविद्याकुशलः प्रशस्तं रम्यतमस्कं निवातं प्रवातैकदेशं दृढमपगतश्वापदपशुदंष्ट्रिमूषिकापतङ्गं सुसंविभक्तसलिलोदूखलमूत्रवर्च्चःस्थानस्नानभूमिमहानसमृतुसुखं यथर्त्तुशयनासनास्तरणसम्पन्नं कुर्य्यात्। तथा सुविहितरक्षाविधानबलिमङ्गलहोमप्रायश्चित्तं शुचिवृद्धवैद्यानुरक्तजनसम्पूर्णमिति कुमारागारविधिः।

शयनास्तरणप्रावरणानि कुमारस्य मृदुलघुशुचिसुगन्धीनि स्युः। स्वेदमलजन्तुमन्ति मूत्रपुरीषोपसृष्टानि च वर्ज्ज्यानि स्युः।

असति सम्भवेऽन्येषां तान्येव च सुप्रक्षालितोपधानानि सुधूपितानि सुशुद्धशुष्काण्युपयोगं गच्छेयुः।

धूपनानि पुनर्वाससां शयनास्तरणप्रावरणानाञ्च यवसर्षपातसी-हिङ्गु-गुग्गुलुवचाचोरकवयःस्थागोलोमीजटिलापलङ्कषाशोकरोहिणीसर्पनिर्म्मोकाणि घृतसंप्रयुक्तानि स्युः।

मणयश्च धारणीयाः कुमारस्य खड्गरुरुगवयवृषभाणां जीवतामेव दक्षिणेभ्यो विषाणेभ्यो ऽग्राणि गृहीतानि स्युः। मन्त्राद्याश्चौषधयो जीवकर्षभकौ यान्यप्यन्यानि ब्राह्मणाः प्रशंसेयुः।

क्रीड़नकानि खल्वस्य तु विचित्राणि घोषवन्त्यभिरामाणि अगुरूण्यतीक्ष्णाग्राणि अनास्यप्रवेशीनि अप्राणहराणि अवित्रासनानि स्युः।

नह्यस्य वित्रासनं साधु तस्मात्तस्मिन् रुदत्यभुञ्जाने वान्यत्र विधेयतामगच्छति राक्षसपिशाचपूतनाद्यानां नामान्याह्वयता कुमारस्य वित्रासनार्थं नामग्रहणं न कार्य्यं स्यात्।

यदि त्वातुर्य्यं किञ्चित् कुमारमागच्छेत् तत्प्रकृतिनिमित्तपूर्व्वरूपलिङ्गोपशयविशेषैस्तत्तोऽनुबुध्य सर्व्वविशेषानातुरौषध-देश-कालाश्रयानवेक्षमाणश्चिकित्सितुमारभेतैनं मधुरमृदुलघुसुरभिशीतसङ्करं कर्म्मप्रवर्त्तयन्नेवं सात्म्या हि कुमारा भवन्ति तथा ते शर्म्म लभन्ते चिराय रोगलेऽरोगवृत्तमातिष्ठेत् देशकालात्मगुणविपर्य्ययेण वर्त्तमानः।

क्रमेणासात्म्यानि परिवर्ज्जयन्नुपयुञ्जानः सर्व्वाण्यहितानि वर्ज्जयेत्तथाबलवर्णशरीरायुषां सम्पदमवाप्नोतीति।

एवमेनं कुमारमायौवनप्राप्तेर्धर्म्मार्थकुशलागमनाच्चानुपालयेदिति पुत्राशिषां समृद्धिकरं कर्म्म व्याख्यातम्। तदाचरन् यथोक्तैर्विधिभिः पूर्णां यथेष्टं लभते ऽनसूयक इति"॥

इति शारीरस्थानेऽष्टमेऽध्याये चरकेणोक्तम्॥*॥

"अथ कुमारं शीताभिरद्भिराश्वास्य जातकर्म्मणि कृते मधुसर्पिरनन्ता ब्राह्मीरसेन सुवर्णचूर्णमङ्गुल्यनामिकया लेहयेत्ततो बलातैलेनाभ्यज्य क्षीरवृक्षकषायेण सर्व्वगन्धोदकेन वा रूप्यहेमप्रतप्तेन वा वारिणा स्नापयेदेनं कपित्थपत्रकषायेण वा कोष्णेन यथाकालं यथादेशं यथा विभवञ्च।

क्षीराहाराय सर्पिः पाययेत् सिद्धार्थकवचामांसीपयस्यापामार्गशतावरीसारिवाब्राह्मीपिप्पलीहरिद्राकुष्ठसैन्धवसिद्धं क्षीरान्नमादाय मधुकवचा पिप्पली चित्रकत्रिफला सिद्धमन्नमादाय द्विपञ्चमूलीक्षीर-तगर-भद्रदारु-मरिच-मधु-विडङ्ग-द्राक्षा-द्विब्राह्मी सिद्धम्। तेनारोग्यबलमेधायूंषि शिशोर्भवन्ति॥

बालं पुनर्गात्रसुखं गृह्णीयात् न चैनं तर्जयेत् सहसा न प्रतिबोधयेत् वित्रासभयात् सहसा नापहरेदुत्क्षिपेद्वा वातादिविघातभयात् नोपवेशयेत् कौब्ज्यभयात् नित्यञ्चैनमनुवर्त्तेत प्रियशतैरजिघांसुः। एवमनभिहतमनाश्चाभिवर्द्धते नित्यमुदग्रसत्त्व-सम्पन्नो नीरोगः सुप्रसन्नमनाश्च भवति। वातातपविद्युत्प्रभापादपलताशून्यागारनिम्नस्थानगृहच्छायादिभ्यो दुर्ग्रहोपसर्गतश्च बालं रक्षेत्।

"नाशुचौ विसृजेद्बालं नाकाशे विषमे न च।
नोष्ममारुतवर्षेषु रजोधूमोदकेषु च॥
क्षीरसात्म्यतया क्षीरमाजं गव्यमथापि वा।
दद्यादास्तन्यपर्य्याप्तेर्बालानां वीक्ष्य मात्रया॥

षण्मासञ्चैनमन्नं प्राशयेल्लघु हितञ्च। नित्यमवरोधरतश्च स्यात् कृतरक्ष उपसर्गभयात्। प्रयत्नतश्च ग्रहोपसर्गेभ्यो रक्ष्या बाला भवन्ति॥

अथ कुमार उद्विजते त्रस्यति रोदिति नष्टसंज्ञो भवति नखदशनैर्धात्रीमात्मानञ्च परितुदति दन्तान् खादति। कूजति जृम्भते भ्रुवौ विक्षिपत्यूर्द्ध्वं निरीक्षते फेनमुद्वमति सन्दष्टौष्ठः क्रूरो भिन्नामवर्च्चा दीनार्त्तस्वरो निशि जागर्त्ति दुर्ब्बलो म्लानाङ्गो मत्स्यच्छुच्छुन्दरिमत्कुणगन्धो यथा पुरा धात्र्याः स्तन्यमभिलषति तथा नाभिलषतीति सामान्येन ग्रहोपसृष्टलक्षणमुक्तं विस्तरेणोत्तरे वक्ष्यामः"॥

इति सुश्रुतेनोत्तरतन्त्रे १० अध्याये उक्तम्॥)

वरुणवृक्षः। इति मेदिनी॥ अर्हदुपासकविशेषः। इति हेमचन्द्रः॥ सिन्धुनदः। इति शब्दरत्नावली॥ (सनकसनातनसनत्सनन्दा एते चत्वारोऽपि बाल्यत एव ब्रह्मचारित्वात् कुमारा इत्युच्यन्ते। त इव ये च कौमारतो ब्रह्मचारिणस्तेऽपि विज्ञेयाः। यथा, मनौ। ५। १५९।

"अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम्।
दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम्"॥

मङ्गलग्रहः। यथा, नवग्रहस्तोत्रे।

"धरणीगर्भसम्भूतं विद्युत्पुञ्जसमप्रभम्।
कुमारं शक्तिहस्तञ्च लोहिताङ्गं नमाम्यहम्"॥

शुक्तिमत्पर्व्वतोद्भूतऋषिकुल्याविशेषः। यथा, विष्णुपुराणे।

"ऋषिकुल्याः कुमाराद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः"॥

शाकद्वीपाधिपतेः सप्तपुत्राणामेकः। तन्नाम्ना तद्वर्षस्यापि तथा संज्ञा। यथा, विष्णुपुराणे २। ४। ५९-६०।

"शाकद्वीपेश्वरस्यापि भव्यस्य सुमहात्मनः।
सप्तैव तनयास्तेषां ददौ वर्षाणि सप्त सः॥
जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मनीचकः।
कुसुमोदश्च मौदाकिः सप्तमश्च महाद्रुमः॥
तत्संज्ञान्येव तत्रापि सप्तवर्षाण्यनुक्रमात्"॥

मन्त्रविशेषः। यथा, तन्त्रसारधृतविश्वसारवचनम्।

"कृतवीर्य्यश्च भीमश्च प्रध्वस्तो बालकः पुनः।
कुमारश्च युवा प्रौढ़ो वृद्धो निस्त्रिंशकस्तथा"॥

स्वरोदयोक्तबालचतुष्टयस्वरभेदः। बालोपद्रवग्रहभेदः। यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २७ अः।

"स्कन्दः सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा।
बिभर्त्ति चापरां संज्ञां कुमार इति स ग्रहः"॥

त्रि, सुन्दरः॥)

कुमारकः, पुं, (कुमार + संज्ञायां स्वार्थे वा कन्।) वरुणवृक्षः। इत्यमरः। २।४।२५॥ बालकः॥ इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महाभारते।१।१२८।२२।

"प्रहारेणाभिहता द्रुमा व्याघूर्णितास्ततः।
सपक्षाः प्रपतन्ति स्म हतं बालाः कुमारकाः"॥

राजकुमारः। यथा महाभारते।१।१३१।७।

"ते तं दृष्ट्वा महात्मानमुपगम्य कुमारकाः।
भग्नोत्साहक्रियात्मानो ब्राह्मणं पर्य्यवारयन्"॥)